

УДК 37.013:376

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СПЕЦІАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ ОСВІТИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОБГОВОРЕННЯ ІЗ ПЕДАГОГАМИ)

Литовченко Світлана, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділу освіти дітей з порушеннями слуху, Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України.

ORCID: 0000-0003-0001-4667

E-mail: svetalitovchenko@ukr.net

У статті представлено сучасні тенденції в освіті дітей з особливими освітніми потребами; новації у контексті реформи української школи; презентовано авторський тренінг. На основі узагальнення думки практичних працівників визначено важливі аспекти модернізації спеціальної освіти: варіативність типового навчального плану та програм; організація корекційно-розвивального, психолого-педагогічного, медико-реабілітаційного супроводу; підвищення фахового рівня педагогів; забезпечення спеціальними підручниками, посібниками та іншими ресурсами, зокрема й електронними тощо.

Ключові слова: діти з порушенням слуху, особливі освітні потреби, спеціальний заклад освіти, зміст освіти, корекційно-розвивальний супровід, адаптації, варіативність, перспективи розвитку спеціальної освіти.

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF A SPECIAL SCHOOL (ON THE MATERIALS OF DISCUSSION WITH TEACHERS)

Lytovchenko Svitlana, PhD of Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Chair of the Department of Education for Children with Hearing Impairment, Mykola Yarmachenko Institute of Special Pedagogy and Psychology of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine.

ORCID: 0000-0003-0001-4667

E-mail: svetalitovchenko@ukr.net

The article presents current trends in the education of children with special educational needs; innovations in the context of the reform of the Ukrainian school, in particular regarding the content of education; objective changes in the activities of special educational institutions (expansion of the categories of special educational needs of students, introduction of the concept of bilingual education, development of deaf pedagogical technologies of work with children with cochlear implants, etc.). The author's training "Prospects for the development of a special educational institution" was presented, during which, together with teachers, action strategies for responding to existing challenges in teaching students with hearing impairments were developed.

Article's purpose: based on the analysis of theoretical sources and opinions of practitioners to determine the main prospects for the development of a special educational institution in the areas (content of education/educational programs, categories of students, level and timing of full secondary education, correctional and developmental support).

Conclusions: the analysis of the professional literature shows the urgency of the problem of development of special institutions of general secondary education, the definition of guidelines for reform in accordance with modern changes. At the same time, it is important to create conditions for communication between scientists and teachers-practitioners, to organize trainings and discussions that provide an opportunity to compare problems and find ways to solve them.

Based on the generalization of the opinion of practitioners, important aspects of modernization of special education are identified: variability of the standard curriculum and study programs, which takes into account the individual educational needs of students; organization of correctional and developmental, psychological and pedagogical, medical and rehabilitation support; raising the professional level of teachers taking into account changes in modern education; providing special textbooks, manuals and other resources, including electronic, etc.

Keywords: *children with hearing impairment, special educational needs, special school, content of education, correctional and developmental support, adaptations, variability, prospects for the development of special education.*

У контексті реформ в освіті України, реалізації Концепції Нової української школи актуалізуються питання, пов'язані з модернізацією спеціальної освіти, зокрема роботи навчально-реабілітаційних центрів та спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху.

Рамковий для галузі Закон України «Про освіту» (2017 р.) [1] проголошує базовими принципи недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників. Нова освітня концепція ґрунтується на дитиноцентрованих принципах та передбачає реалізацію насамперед особистісно-орієнтованого, компетентнісного, соціокультурного підходів.

При визначенні перспектив розвитку спеціальних закладів для дітей з порушеннями слуху будемо враховувати сучасні тенденції в освіті дітей з особливими освітніми потребами загалом: доступність здобуття освіти на різних рівнях; розвиток інклюзивного навчання; розширення мережі закладів освіти та надання батькам права вибору освітнього маршруту для своєї дитини; пристосування (адаптацію) освітнього середовища до дитини, а не навпаки; надання підтримки та супроводу відповідно до освітніх потреб; зміна підходів до визначення необхідних для дитини послуг, зокрема відмова від опори на категорії порушень, натомість, насамперед, врахування індивідуальних особливостей розвитку, труднощів у навчанні; можливість навчатися за індивідуальною освітньою траєкторією; організація міждисциплінарного командного підходу та надання інтегрованих послуг [2–4].

Відбуваються об'єктивні зміни щодо змісту освіти, зокрема у 2018 році затверджено єдиний Державний стандарт початкової освіти, який визначає вимоги до обов'язкових результатів навчання й компетентностей здобувачів освіти, загальний обсяг їх навчального навантаження у базовому навчальному плані та є основою для розроблення типових та інших освітніх програм [5]. Типову освітню програму початкової освіти спеціальних закладів загальної середньої освіти для дітей з особливими освітніми потребами введено в дію з 2018/2019 навчального року. Фактично йдеться про відмову від спеціальних навчальних програм для дітей з порушеннями слуху, зору, мовлення тощо (на державному рівні); специфіка залишається, але специфіка не змісту (він єдиний для всіх), а умов, форм, методів, засобів, супроводу, які відповідають потребам. Виняток становлять учні з порушеннями інтелектуального розвитку. Такі новації є необхідними, відповідають міжнародним

підходам, утім слід визнати, що вони можуть зумовлювати певні труднощі, потребують відповідного обговорення та вивчення.

Необхідно також зазначити, що змінюється контингент учнів спеціальних закладів освіти. По-перше, збільшується кількість учнів із суттєвим ступенем (помірний, важкий, повний) та складною структурою порушення (підтримка у навчанні має бути більш специфічна); по-друге, розширюється перелік категорій; до закладів, які традиційно навчали дітей з порушеннями слуху, залучаються учні з різними освітніми потребами.

Варто підкреслити, що діти з порушеннями слуху становлять окрему групу серед учнів з особливими освітніми потребами «з огляду на особливі потреби у комунікації» [6]. Особливістю сучасної сурдопедагогіки є різновекторність: впровадження концепції бімодально-білінгвального навчання (для дітей, основним або одним з основних засобом спілкування яких є жестова мова); застосування скринінгу слуху новонароджених, програми раннього втручання, розвиток засобів слухопротезування та психолого-педагогічних технологій (створює можливості для розвитку слухового сприймання та формування словесного мовлення як засобу комунікації).

Зазначенні освітні новації та об'єктивні зміни вимагають від учасників освітнього процесу певного перегляду традиційних поглядів щодо мети, функцій, організації роботи спеціального закладу.

Зважаючи на актуальність проблеми, сьогодні в Україні здійснюються наукові дослідження із питань розвитку закладів спеціальної освіти, які приймають на навчання дітей з різними освітніми потребами. Тож теоретичним підґрунтям нашого дослідження є праці, присвячені освіті дітей з особливими освітніми потребами (В. Засенко, Е. Данілавічюте, А. Колупаєва, Л. Прохоренко, О. Таранченко та ін. [2; 3; 7]); організації освітнього середовища для дітей з порушеннями слуху (В. Жук, В. Литвинова, С. Литовченко, О. Таранченко, О. Федоренко та ін. [2; 3; 8]); окреслено актуальні питання діяльності спеціальних закладів (В. Засенко, С. Кульбіда, О. Таранченко, В. Шевченко та ін. [3; 8]). А також наявний досвід практичної діяльності навчально-реабілітаційних центрів та спеціальних шкіл в Україні.

Нормативну основу діяльності спеціальних закладів освіти складають Закони України «Про освіту» (2017 р.), «Про загальну середню освіту» (2019 р.), «Про дошкільну освіту» (проект, 2019 р.), «Положення про спеціальну школу та Положення про навчально-реабілітаційний центр» (2019 р.), Наказ МОН України «Про затвердження типової освітньої програми спеціальних закладів загальної середньої освіти I ступеня для дітей з особливими освітніми потребами» (2018 р.), нормативне забезпечення реалізації Нової української школи.

Загалом національна система спеціальних шкіл для дітей з порушеннями слуху, зокрема у складі навчально-реабілітаційних центрів, налічує понад 50 закладів (на тимчасово окупованих територіях та в анексованому Криму залишилося 6 спеціальних шкіл); у Києві та обласних центрах працюють заклади дошкільної освіти для дітей з порушеннями слуху або дошкільні групи при школах.

Питання модернізації спеціальних закладів освіти неодноразово обговорювалося на заходах за організації та участі співробітників відділу освіти дітей з порушеннями слуху Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України та педагогів-практиків. Зокрема, під час майстер-класу «Трансформація

навчального закладу: як це зробити», який проходив у межах III Міжнародного конгресу зі спеціальної педагогіки та психології (2017 р., м. Київ), було представлено досвід реалізації інноваційних напрямів діяльності закладів, обговорено перспективні «траєкторії руху» у сучасній освітній системі, презентовано унікальні ідеї, практичні напрацювання. Захід викликав зацікавленість багатьох педагогів, оскільки проводився за участі керівників успішних і сучасних спеціальних закладів, яким є чим поділитися: Багатопрофільного навчально-реабілітаційного ресурсно-методичного центру корекційної роботи та інклюзивного навчання (м. Дніпро), Черкаського навчально-реабілітаційного центру «Країна добра», Чернівецької спеціальної загальноосвітньої школи № 2, Чернівецького обласного навчально-реабілітаційного центру № 1. Ці заклади, маючи серйозні досягнення, продовжують розвиватися, враховують сучасні зміни, актуальні підходи до освіти дітей з особливими освітніми потребами. Тема заходу є важливою і на сьогодні.

Актуальність проблеми зумовлює мету статті – на основі аналізу теоретичних джерел та думки практичних працівників визначити основні перспективи розвитку спеціального закладу освіти за напрямами (зміст освіти / освітні програми, категорії особливих освітніх потреб учнів, рівень здобуття загальної середньої освіти, корекційно-розвивальний супровід).

Використано методи теоретичного аналізу літературних джерел, представлених у наукових виданнях, включених до наукометричних баз даних Index Copernicus, Google Scholar, Web of Science та Переліку наукових фахових видань України; узагальнення результатів обговорення, проведеного під час викладання на курсах підвищення кваліфікації педагогічних працівників за організації Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України; авторського тренінгу «Перспективи розвитку спеціального закладу освіти». Загалом у дослідженні взяло участь понад 100 педагогів провідних спеціальних закладів освіти для дітей з порушеннями слуху.

Наукова новизна полягає в тому, що із урахуванням сучасних тенденцій розвитку освітніх і корекційно-розвивальних практик окреслено виклики та визначено шляхи їхнього вирішення у контексті розвитку спеціальних закладів освіти, які залучають до навчання дітей з порушеннями слуху.

Необхідність обговорення питань розвитку закладів спеціальної освіти та вироблення спільної позиції до їх вирішення зумовило доцільність розроблення та проведення авторського тренінгу «Перспективи розвитку спеціального закладу освіти».

Метою тренінгу є визначення та обговорення перспективних новацій розвитку спеціального закладу освіти у межах освітніх реформ в Україні.

Завдання для груп учасників:

- 1) на прикладі своєї школи (найбільш прийнятний варіант) описати спеціальний заклад освіти за такими параметрами:
 - зміст освіти (питання освітніх програм, доцільність створення спеціальних програм для дітей з порушеннями слуху; у чому має полягати специфіка);
 - категорії особливих освітніх потреб учнів (лише діти з порушеннями слуху, діти з іншими особливими потребами);
 - рівень здобуття повної загальної середньої освіти (базова середня освіта, профільна середня освіта);

- специфіка супроводу (особливості корекційно-розвивальної складової, перелік курсів, обов'язковість для всіх, особливості проведення корекційно-розвивальної роботи у середніх та старших класах);
- визначити свій критерій, важливий для оцінки змін (останній параметр необхідно обрати самостійно).

2) представити командну думку.

Час на виконання завдання – 20–30 хвилин. Загальні правила тренінгу: некритичне сприйняття інших думок, свобода вираження ідей та думок, дотримання регламенту.

Представлений тренінг було проведено в межах курсів підвищення кваліфікації педагогічних працівників закладів освіти та установ, що надають освітні послуги особам з особливими освітніми потребами, за освітньо-професійною програмою «Психолого-педагогічні технології в освіті дітей з особливими освітніми потребами» (Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, Ліцензія МОН України Серія АД № 034572) на базі спеціальних закладів загальної середньої освіти м. Одеси (2018 р.), м. Теробовлі (2019 р.), м. Хмельницького (2020 р.). У Хмельницькому учасниками тренінгу стали вчителі української жестової мови, члени громадської організації «Об'єднання нечуючих педагогів» (ОНП). Загалом у групах працювало понад 100 педагогів (керівники закладів, учителі початкової, середньої та старшої школи, учителі індивідуальної слухової роботи, вихователі); високий рівень учасників заходу створив справжнє експертне середовище з питань освіти дітей з порушеннями слуху.

Відповідно до освітньо-професійної програми попередньо педагогам було презентовано теми «Сучасні вимоги до організації освітнього процесу для дітей з порушеннями слуху: відповідність нормативно-правовому забезпеченню, інноваційним психолого-педагогічним підходам, перспективи розвитку спеціальної освіти», «Організація освіти дітей з порушеннями слуху: комплексна оцінка в ІРЦ, взаємодія команди супроводу, критерії успішності» тощо.

У процесі обговорення учасники висловили свої думки та пропозиції. Щодо *змісту освіти*: необхідна варіативність типового навчального плану та навчальних програм, диференціація змісту навчання, що враховує індивідуальні освітні потреби учнів, «загальну навчальну програму необхідно доопрацювати/удосконалити таким чином, щоб учитель мав можливість зважено адаптувати зміст, процес та результат навчання у класі, де навчаються учні з порушеннями слуху: наприклад, мати 3–4 варіанти завдання різного рівня складності (для учнів без порушень інтелектуального розвитку; із порушеннями мовлення; порушеннями інтелектуального розвитку; розладами аутистичного спектру тощо)»; різноманітні завдання залежно від контингенту учнів класу, індивідуальних потреб та інтересів окремих дітей, специфічних цілей уроку тощо; розподіл дітей на різноманітні групи. Фактично йдеться про «рівні підтримки» в освітньому процесі – підхід, який сьогодні активно розробляється для національної системи освіти дітей з особливими освітніми потребами.

Акцентувалося на можливості індивідуальної адаптації програми відповідно до можливостей та потреб учня; визначення індивідуальної траєкторії розвитку та навчання; «діти з порушенням слуху навчаються за індивідуально адаптованими загальними програмами; навчання дітей, що мають порушення слуху та інтелектуального розвитку, організовується на основі спеціальних програм».

Було висловлено слушні методичні поради, зокрема: «учителі-предметники мають тематично узгоджувати навчальний матеріал у межах одного класу», «новий матеріал презентується/вивчається одночасно з використанням жестової та словесної мов», «складний/новий навчальний матеріал подається тією мовою, у якій дитина більш компетентна»; «варто добирати методи практичного застосування знань, їх використання в реальному житті». Щодо гнучкості у розподілі кількості годин: «збільшення годин на вивчення математики, української мови за рахунок зменшення уроків музики», «збільшення годин на вивчення предметів мовного циклу», «роль української жестової мови (УЖМ) у забезпеченні міжпредметних зв'язків суттєва, тому доцільно збільшити кількість годин на вивчення УЖМ», «збільшити години трудового навчання в старших класах, передбачити професійно орієнтоване навчання за затребуваними сучасними професіями, практику, екскурсії на підприємства»; «можливість профільного навчання».

Серед *категорій особливих освітніх потреб* учнів спеціальної школи визначено потреби, зумовлені: особливостями психофізичного розвитку (порушеннями слуху, інтелектуального розвитку, тяжкими порушеннями мовлення, комплексними порушеннями розвитку); особливостями розвитку внаслідок впливу соціального середовища (діти, що перебувають у складних життєвих обставинах, педагогічно занедбані), «діти, яким необхідна спеціальна корекційна допомога». Натомість висловлювалися думки щодо збереження однієї категорії (діти глухі та зі зниженим слухом; без тяжких інтелектуальних порушень).

У контексті обговорення питання *рівня загальної середньої освіти*, що забезпечує заклад, думки були однакові: «рівень освіти має відповідати можливостям та здібностям учня»; «організація профільної освіти, що значно розширює перспективи продовження навчання після школи».

Важливі позиції напрацьовані учасниками щодо *супроводження* учнів: корекційно-розвивальний, психолого-педагогічний, медико-реабілітаційний супровід; підтримка від різних фахівців (психолога, реабілітолога, логопеда, сурдопедагога тощо); комплексний корекційний супровід (можливість адаптації для дітей з тяжкими та комплексними порушеннями); надання корекційно-освітніх послуг відповідно до потреб дитини.

У цьому контексті варто звернути увагу на два аспекти. По-перше, на часі розширення кола фахівців, які проводять заняття з дітьми певної категорії (приміром, дитина з порушеннями слуху може потребувати як занять з сурдопедагогом, так і логопедом; при визначенні необхідних послуг насамперед необхідно врахувати індивідуальні особливості розвитку). По-друге, у межах соціокультурного підходу, впровадження концепції бімодально-білінгвального навчання актуалізується позиція, що «навчання учнів з порушеннями слуху по суті не є корекційним», що змінює підходи до організації освітнього середовища, процесів викладання та супроводу.

На думку учасників тренінгу, перспективними критеріями розвитку їхнього закладу також є:

- підвищення фахового рівня педагогів, безперервний професійний розвиток (самовдосконалення) учителів, впровадження курсів підвищення кваліфікації для вчителів та вихователів із урахуванням змін у сучасній освіті, зокрема курсів жестової мови; зменшення паперової документації;
- покращення матеріально-технічної бази, впровадження інноваційних технологій

в освітній процес (пристрої звукопідсилення, слухові апарати, підібрані відповідно до індивідуальних потреб дитини, допоміжні (аудіо) пристрої; ІТ-технології: проєктори, інтерактивні дошки, сучасна комп'ютерна техніка), залучення фахівців та педагогів до модернізації матеріально-технічної бази закладу; забезпечення необхідними підручниками, посібниками та іншими ресурсами, зокрема й електронними.

Було окреслено й зміни, важливі для всієї системи освіти дітей з порушеннями слуху. На часі рання діагностика та втручання, наступність у структурі освітніх послуг: дошкільна освіта, початкова освіта (з підготовчим/ресурсним класом за потреби), базова освіта з адаптованими програмами, старша ланка з можливістю вибору навчальних предметів (профільна освіта), професійна освіта в межах школи та НРЦ з врахуванням особливостей розвитку і можливостей учнів; різні форми здобуття освіти (дистанційна, очна, заочна); адаптація дітей до життя; акцент на ціннісні орієнтири («щоб у житті та закладі діти були щасливі»).

Враховуючи вже власний досвід, наші викладачі також використовували інші інтерактивні методи проведення обговорень: «Відкритий мікрофон» (кожен учасник має можливість висловлювати власну позицію щодо запропонованого питання), SWOT-аналіз, тренінг «Діти з порушеннями слуху: особливості засвоєння змісту освіти» (труднощі опанування програмного змісту, причини труднощів, шляхи їх вирішення) тощо.

Варто зазначити, що види роботи, які передбачають цілеспрямоване обговорення важливих аспектів організації освітнього процесу сприяють популяризації наукових досліджень у галузі сурдопедагогіки, залученню до наукових розвідок педагогів-практиків, поширенню інноваційних напрацювань у практику, обміну досвідом науковців та освітян, генерації ефективних стратегій розвитку спеціальних закладів освіти в Україні.

Критерії до вибору закладу, на базі якого проводиться дослідження: високий рівень організації освітнього процесу, про що свідчить досягнення учнів закладу, а також наявність значного педагогічного потенціалу, досвіду реалізації інноваційних проєктів, розуміння значущості справи освіти дітей з особливими потребами.

Результати представленого обговорення, думки та пропозиції педагогів будуть враховані у подальшій роботі відділу освіти дітей з порушеннями слуху.

Аналіз фахової літератури свідчить про актуальність проблеми розвитку спеціальних закладів загальної середньої освіти, визначення орієнтирів для реформування відповідно до сучасних змін. Водночас, важливими є створення умов для комунікації науковців та педагогів-практиків, організація тренінгів та обговорень, що дають можливість співставлення проблем та спільного пошуку шляхів їх вирішення.

На основі узагальнення думки практичних працівників визначено важливі аспекти модернізації спеціальної освіти: варіативність типового навчального плану та навчальних програм, що враховує індивідуальні освітні потреби учнів; організація корекційно-розвивального, психолого-педагогічного, медико-реабілітаційного супроводу; підвищення фахового рівня педагогів із урахуванням змін у сучасній освіті; забезпечення спеціальними підручниками, посібниками та іншими ресурсами, зокрема й електронними тощо.

Актуалізуються дослідження перспектив розвитку спеціальних закладів освіти за участі батьків, представників закладів професійної та вищої освіти, які приймають на навчання учнів з порушеннями слуху, інших стейкхолдерів (учнів та випускників,

роботодавців, членів громадських організацій тощо), аналіз пропозицій та внесення відповідних змін та доповнень до нормативних документів. Вважаємо за потрібне у подальшому розробити змістовно-методичне забезпечення підвищення професійної компетентності педагогів спеціальних та інклюзивних закладів (сучасні підходи до організації комплексного супроводу, починаючи з раннього віку; методи та технології корекційно-розвивальної роботи з дітьми з порушеннями слуху та підтримки батьків). На часі також удосконалення дистанційних форм роботи та електронних освітніх ресурсів, наповнення їх якісним апробованим контентом, адаптованим до різних потреб учнів; поширення прикладів вдалої практики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про освіту: Закон України від 5.09.2017 № 2145-VIII. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/print> (дата звернення: 20.10.2020).
2. Засенко В., Колупаєва А., Таранченко О. Освіта дітей з особливими потребами: від інституалізації до інклюзії: Національна доповідь про стан і перспективи розвитку освіти в Україні / ред. В.Кремень. К.: Педагогічна думка, 2016. С. 68–77.
3. Засенко В., Прохоренко Л. Освіта «особливих» дітей: стратегія розвитку. *Рідна школа*. 2019. № 3–4. С. 48–52.
4. Loreman, T., McGhie-Richmond, D., Kolopayvea, A., Tarenchenko, O., Mazin, D., Crocker, C., et al. A Canada-Ukraine collaborative initiative for inclusive education in Ukraine: Participant perspectives. *School Effectiveness and School Improvement*. 2016. Issue 27(1), P. 24–44.
5. Про затвердження Державного стандарту початкової освіти: постанова Кабінету Міністрів України від 21 лютого 2018 року № 87. Верховна рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-п> (дата звернення: 20.10.2020).
6. Саламанська декларація про принципи, політику та практичну діяльність у галузі освіти осіб з особливими освітніми потребами та Рамки Дій щодо освіти дітей з особливими освітніми потребами. Саламанка, Іспанія, 7–10 червня 1994 р.: документ від 10 червня 1994 року. Верховна рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text (дата звернення: 20.10.2020).
7. Данілавічюте Е. Діти з особливими освітніми потребами в інклюзивному середовищі. *Особлива дитина: навчання і виховання*. 2018. № 3(87). С. 7–18.
8. Навчання дітей із порушеннями слуху: навч.-метод. посіб. / С. Кульбіда, С. Литовченко, В. Жукенко, В. Литвинова. Харків: Вид-во «Ранок», 2019. 216 с.

REFERENCES

1. Verkhovna rada Ukrainy. (2017, Sep. 5). Zakon № 2145-VIII, Zakon Ukrainy Pro osvitu. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19/print> (2020, October, 20) [in Ukrainian].
2. Zasenka, V., Kolupaieva, A., Taranchenko, O. (2016). Osvita ditei z osoblyvymy potrebamy: vid instytualizatsii do inkluzii. *Natsionalna dopovid pro stan i perspektyvy rozvytku osvity v Ukraini*. Kremen V. (Ed.). Kyiv, Ukraine: Pedahohichna dumka, 68–77 [in Ukrainian].
3. Zasenka, V., Prokhorenko, L. (2019). Osvita «osoblyvykh» ditei: stratehiia rozvytku. *Ridna shkola*, 3–4, 48–52 [in Ukrainian].
4. Loreman, T., McGhie-Richmond, D., Kolopayvea, A., Tarenchenko, O., Mazin, D., Crocker, C., et al. (2016). A Canada-Ukraine collaborative initiative for inclusive education in Ukraine: Participant perspectives. *School Effectiveness and School Improvement*, 27(1), 24–44.
5. Pro zatverdzhennia Derzhavnoho standartu pochatkovoï osvity: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy № 87. Verkhovna rada Ukrainy. (2018). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-п> (2020, October, 20) [in Ukrainian].
6. Salamanska deklaratsiia pro pryntsyphu, polityku ta praktychnu diialnist u haluzi osvity osib z osoblyvymy osvitynymi potrebamy ta Ramky Dii shchodo osvity ditei z osoblyvymy osvitynymi potrebamy. Salamanka, Ispaniia (1994). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_001-94#Text (2020, October, 20) [in Ukrainian].
7. Danilavichyutie, E. (2018). Dity z osoblyvymy osvitynymi potrebamy v inkluzyvnomu sere dovys hchi. *Osoblyva dytyna: navchanni i vykhovannia*, 3(87), 7–18.
8. Kulbida, S.V., etc. (2019). Navchannia ditei iz porushenniamy slukhu. Kharkiv, Ukraine: Ranok.